

Misi László

**ÖNKÉNYURALOM ÉS KISZOLGÁLTATOTTSÁG
MAGYARORSZÁGON
(1945–1956)**

„Az adta ennek a terrornak példátlan embertelenségét, hogy sem a szokások, sem másmilyen korlátok nem fékeztek. ...Ez a terror a totális háború kiterjesztésének elvén alapult ...”¹

I.

Magyarország egyik önkényuralmi korszaka a hosszú „ötvenes évekkel” kezdődött, vagyis 1945-tel, önkényuralmi előkészületekkel a felszabadulás leple alatt. „... Egy sötét paradoxon ... támadt ekkor ... pontosabb információk vannak az ebben a periódusban elhullott állatok számáról, mint azokról ... az emberekéről, akiket a rendszer, mint ellenfeleit kivégzett”.² Hobsbawm a Szovjetunióról írta ezeket a sorokat, igazsága – lényegét tekintve – azonban az ötvenes évek Magyarországra is érvényes.

Amit tudni lehet: A terror egyre kiterjedtebbé vált, átlépett a hatalom, az „elit” keretein, tömegessé vált, lesújtott az egyházakra, a gazdaságra, a társadalomra, leginkább a parasztságra. A terror körei egyre bővültek, és egymásra halmozódtak, lefedték az egész országot, a szabadság kis köreit. Az ún. „elit perek” mellett a rendőrség, „mint kihágási bíróság kerekén 850 ezer esetben szabott ki büntetést. A bíróságok 1950–1953 első negyede között 650 ezer személy ellen indítottak eljárást ... és 387 ezer főt marasztaltak el”.³

„... A kulákság elleni harc, a falusi osztályellenség elleni küzdelem, s a „csoportok megfélemlítésének” sztálini–rákosi politikája nyomán kombinált – gazdasági, rendőri és egyéb – eszközökkel a félelem légkörét és a rendszeres jogtiprás

---

¹ Eric J. Hobsbawm: A szélsőségek kora. A rövid 20. század története. Pannonica Kiadó, Budapest 1998. 373.

² ua. 374.

³ Izsák Lajos: A „szocialista” ipar és mezőgazdaság. Magyarország története 1918–1990. Egyetemi tankönyv. Szerkesztők: Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos. Korona Kiadó, Budapest 1995. 214.

gyakorlatát honosították meg a falun. 1948 és 1953 között mintegy 300 ezer embert ítéltek el, jórészt „közellátási büntetti” címén”.⁴

„... Az internáltak száma – a fenyegetett demokrácia időszakában (1945–1948) – a fővárosban és vidéken meghaladta a 40.000 főt”.⁵

„... 1953-ban szinte már nem akadt család, akinek egyik vagy másik tagja ne került volna összeütközésbe a rendőr- vagy államvédelmi hatóságokkal.”⁶

„... Ezek a számok – figyelembe véve a korabeli magyar családok létszámát és összetételét – azt jelentik, hogy a hatalommal valamilyen formában minden 3–4. magyar család összeütközésbe került. Az adminisztratív-igazságügyi eljárások elburjánzása fontos szerepet játszott abban, hogy a hatalom olyannyira megrendülhetett 1956 őszén, mert hitelét veszítette az ország ... előtt”.⁷

A Horváth Attila – egyetemi docens – által négy variációba sorolt koncepciók perек tehát, amelyek során „... a sajtó minden eszközt felhasznált arra, hogy minél jobban besározzák a vádlottakat ... a legaljasabb rágalmaktól sem riadtak vissza”⁸ – csupán – Zinner Tibor szavaival élve – az „adminisztratív-igazságügyi folyamat végakkordjai voltak”.⁹ Az önkényuralmi terror valójában példátlan méreteket öltött. Az embertelenség kora volt ez, miközben az emberi társadalom eszméjét tüzték ki a hatalom zászlajára.

II.

A templomosok pere (1307–1312) című tanulmányában Kaspar Elm írja a XX. század végén: „... Nem téveszthetjük szem elől, hogy politikai – koncepciók, konstruált – perek már az európai történelem kezdetén léteztek, hogy korunkban is vannak, a jövőben is létezni fognak. Jogi érvekkel és törvényes eljárásokkal vissza lehet élni politikai célok szolgálatában, és efféle kihasználásuk nyilvánvaló jellemzője a politikai hatalomváltások, a társadalmi változások, az értékrend váltások, az általános jogfelfogás-módosulások korszakainak. Mondhatjuk tehát, hogy a politikai perek a változás, a reform, a forradalmak kísérőjelenségei, sőt akár válságtüneteknek is nevezhetjük őket”.¹⁰

A tömeges büntető-adminisztratív perekben, eljárásokban megjelenő állami terrorra nyilvánvalóan fokozottan áll ez. Csakhogy, még ilyen időszakra sem az

⁴ ua. Izsák Lajos: Többpártrendszerből egypártrendszer. 207.

⁵ Bank Barbara: Az internálás és kitelepítés dokumentumai a Történeti Levéltárban. Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest 2004. 109.

⁶ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Második javított kiadás. Osiris, Budapest 2000. 343.

⁷ Zinner Tibor: Adalékok a magyarországi koncepciók perekhez. História klub füzetek 3. 1988.49.

⁸ Horváth Attila: Koncepciók per az első független felelős magyar kormány miniszterelnöke ellen – Gróf Batthyány Lajos pere Jogtörténeti Szemle 2008. évi 1. szám 12.

⁹ Zinner Tibor: ua. 47.

¹⁰ Alexander Demandt: A történelem nagy pererei. Holnap Kiadó, Budapest 1993. 126.

európai, sem pedig a hazai történelemben nem akadt példa. Az 1945–1956 közötti időszak Magyarországon „mint a fényt az árnyék, úgy kísérté az állam és a társadalom, a jog és az igazgatás fejlődését a joggal és az igazsággal való visszaélés, a Pax és Justitia örök ellenfelei, a Potestas inordinata és a Superbia, a garázda hatalom és a kevélység elővették ... durva fegyvereiket, nyers erővel és kegyetlen erőszakkal alkalmazkodtak a politikai, társadalmi, gazdasági változásokhoz”.¹¹

Bulgakovnak – írja a Mester és Margarita című könyv ajánlója – a modern szatíra, a fantasztikum, a groteszk és az intellektuális próza vegyítésére volt szüksége ahhoz, hogy a kor emberének nagy problémájára keresse a választ: mi a mértéke a jónak és a gonosznak az olyan egyéniségnél – államnál –, akinek – aminek – mérhetetlen hatalom összpontosul a kezében, hol az igazság határa a teremtő indulat sodrában, s kinek – minnek – a gondja, hogy a humanizmus eszményeire vigyázzon közben.¹² A sztálini–rákosi idők differencia specifikáira rávilágító kérdések ezek.

Ahhoz, hogy megkíséreljük az adekvát válaszokat, utazást kell tennünk az időben, a korszakokon átívelő tendenciák, átfogó hasonlóságok, gazdasági, társadalmi és kulturális kontextusok világában és a térben. Max Weber szerint „... a gazdaságtörténet jelenti azt az alapot, melynek ismerete nélkül ... elképzelhetetlen, hogy a kultúra bármely nagy területén gyümölcsöző kutatás folyjék”.¹³ Igaz ez a gazdaság és a hatalom/a jog viszonylatrendszerében is. És mivel a történelem Magyarország mindkét határán „... lényeges atmoszférikus hőmpölygött át, sokkal nagyobb figyelmet kell ... fordítanunk a határ két túlsó oldalára”, mint magára Magyarországra. „Nemcsak nyugati, hanem keleti irányban is”.¹⁴

Két határszemponthoz tehát nem mellőzhető. „... Az egyik, hogy Európa ezredforduló utáni új belső határának élességét és realitását sokféle térképpel lehetne illusztrálni ... olyanokkal például, melyek a romantika és gótika, a reneszánsz és reformáció elterjedését mutatnák: mi több, olyanokkal is, melyek például az autonóm város, a korporatív szabadságok, a rendi szerkezet és egy sor egyéb ... strukturális jegyet tüntetnének fel. Mindeme jelenségek keleti elhatárolódása csekély átszüremlésekkel a lengyel és a magyar királyság ... keleti határvidékénél azonos”. A másik az „... az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti demarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a „második jobbágyság” területét, megdöbbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba–Lajta határ nyomvonalában reprodukálódott. Mi több, újabb, csaknem fél évezred múltán, ... szinte pontosan ... e határvonal mentén oszlik – oszlott – meg Európa minden korábbinál végletesebben

¹¹ ua. 128.

¹² Mihail Bulgakov: Mester és Margarita. Európa Könyvkiadó, Budapest 1984.

¹³ Max Weber: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1979. 22.

¹⁴ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 12.

két „táborra”. Mintha Sztálin, Churchill és Roosevelt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori status quot...”¹⁵

A nyugati és a keleti strukturális gazdaság- és társadalomszerkezeti modellek különbözőségének ismerete nélkül tehát nem adható válasz az „ötvenes évekre”, a terror eme állami válfajára. A nyugati modellt Magyarországon nem csupán át, hanem egyenesen elmosta a keleti modell. Hogyan is történt tulajdonképpen, tegyük fel Ranke nyomán a történelem egyetlen feladatával kapcsolatos kérdést. A válaszok adva vannak Max Webernél, Richard Tarnasnál, Georg Ostrogorskynál és Bibó Istvánnál.

Az Adam Smith elméletén, a római jogon, a Magna Charta Libertatumon, Marsiglio Ficino, Pico della Mirandola és Charles de Sécondat Montesquieu stb. tanításain, az ember és polgár jogait rögzítő egyetemes nyilatkozatokon alapuló nyugati modell/gondolat karakterisztikus vonásai közül jelentősek, meghatározóak a következők:

– A gazdasági modell lényegét a vállalkozás, a csere jelentette, amely racionalizmust és kiszámíthatóságot tételezett fel, egyben szükségét támasztott a római jog, a civilisztika, a szerződés – a megegyezés – joga és a bürokratikus – szaktudáson alapuló – igazgatás iránt. Továbbá annak a tudata, hogy a gazdaságé a vezető szerep.

– Az államteóriát a hatalommegosztás elve hatotta át, hogy a hatalommal ne lehessen visszaélni, és biztosítani lehessen az emberek politikai szabadságát.

– A jogi eszme középpontjában az emberi méltóság, a természetjogi, illetve az emberi jogi gondolkodás került, ezzel együtt annak a felismerése, hogy a büntetőjog jelenti a legerősebb veszélyt a politikai szabadságra, hogy nincs kollektív bűnösség, továbbá annak a meglátása, hogy a gazdaság területén jogi kényszerrel nem lehetényes eredményeket elérni.

Ezek a karaktervonások hosszú évszázadokon át tartó lassú, alulról fölfelé irányuló mozgásban és struktúraváltásokban formálódtak, intézményesültek, és funkcionálisan összekapcsolódtak, beilleszkedtek „a modern Európába torkolló organikus történeti folyamatosság”-ba.¹⁶

A mongol–tatár, bizánci, cári alapú és a sztálini rendszerben kiteljesedő keleti modell karaktervonásai viszont szemlátomást különböznek a nyugatitól, éppen ellentétei annak:

– A gazdaság tervgazdaság, illetve parancsgazdaság, a racionalizmust felváltja a voluntarizmus, a kiszámíthatóságot a kiszámíthatatlanság, a hatalom, az állam és a társadalom totalitárius, abszolút és oszthatatlan, a társadalom és a gazdaság van az államért, a hatalomért, és nem fordítva. A szerződés joga, a

¹⁵ ua. 11.

¹⁶ ua. 16.

római jog helyébe a büntetőjog, a megegyezés helyébe pedig a parancs, utasítás lép.

– Nélkülözi az emberi méltóság és a jog forradalmának vívmányait, a törvény a hatalmat, az államot szolgálja, és nem védi vele szemben az ember természet adta jogait, önkény, terror, megfélemlítés hatja át a társadalom egészét. A politikai szabadságot a büntető-adminisztratív és kollektív bűnösségi mechanizmusok likvidálják, a törvényesség helyett az osztályharc elmélete „szabályoz”.

– A perek szisztematikus rendszert alkotnak, a „jog és a hatalom divergál”.¹⁷

E karaktervonások már az attikai demokráciát is áthatották. Tolman, aki a modern demokráciának két irányzatát különböztette meg, egyrészt rámutatott arra, hogy a „cserépszavazáson (osztrakiszmosz) és az aszébia (istentelenség) perben az attikai demokrácia totalitárius jellegét ismerhetjük fel, másrészt pedig kiemelte, hogy Athén a demokratikus abszolútizmus állama, az alkotmánya pedig közös vonást mutat az ún. népi demokrációkkal, mert hiszen nem ismerte az államhatalmi ágak elválasztását és az egyéneknek nem biztosított alapjogokat. Az osztrakiszmosz arra az esetre volt kitalálva, ha valamely jelentős személyiség politikai súlya veszélyessé vált a demokráciára, és ezért száműzni kellett, míg az aszébiaper azt sújtotta, akár halállal, aki az állam (vallási) alapját kezdte ki. Ennek a pernek lett áldozata például Szókratész, aki Athénnek, a tragikus kimenetelű peloponnészoszi háborút követő politikailag ingatag korszakában két polgár által azzal vádoltott meg, hogy „nem tiszteli az isteneket, és megrontja az ifjúság erkölceit”.¹⁸

A pereket itt – írja Max Weber – nem úgy intézték el, mint Rómában, ahol a praetor kötelező utasítása vagy a törvények kötötték az egyes esküdteket, s a pereket a formális jog alapján döntötték el. „A görögöknél a „materiális” igazságosság – valójában: könnyek, hízkeledés, demagóg kirohanások és viccek – alapján döntött a heliaia.... Ennek következtében a görögöknél nem volt lehetséges a római típusú formális jog és formális jogtudomány kifejlődése. A heliaia ugyanis pontosan olyan „népbíróság” volt, mint a francia forradalom ... bíróságai”.¹⁹ A „moszkvai perek” bíróságai szintén, amelyeken Visinszkij „materiális igazságai” alapján döntöttek a „népbírósági tanácsok”. (Csak zárójelben jegyzem meg Max Weber nyomán, hogy egyedül Angliában nem nyúlt soha a forradalom az igazságszolgáltatáshoz.)

S addig, amíg a változások nyugaton lassú, alulról felfelé irányuló mozgásban vezettek új struktúrákhoz, a keleti modell mozdulatlanba ragadt, felülről lefelé irányuló változásai a változatlanlanságát célozták, illetve garantálták, sőt

¹⁷ Demandt: A történelem nagy perei. 152.

¹⁸ ua. 29, 48, 53.

¹⁹ Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1987. 275.

sokszorozták. Ez utóbbira jellemző példával szolgál a mongol és bizánci gyökerekkel rendelkező bürokráciával összefüggésben Hobsbawm, Lewin megállapítására hivatkozással, amikor a szovjet fejlődés egyik specifikumaként ír a „hatalmas és felduzzadt bürokráciáról, melyet a központi parancssal irányított kormány hozott létre ... Minden kísérlet, hogy hatékonyabb és rugalmasabb legyen, csak még nagyobbra duzzasztotta és még nélkülözhetetlenebbé tette a bürokráciát. Az 1930-as évek végén már két és félszer olyan gyorsan nőtt, mint a foglalkoztatottság általában. A háború közeledtével minden két fizikai munkásra egy adminisztrátor jutott (Lewin, 1991)”.²⁰

Ugyanakkor ez a merev, mozdulatlan monolitikus parancsuralom fentről lefelé, a társadalom átalakulására irányuló permanens akciókkal támadt az agrártársadalmakra, így a magyarra, „amely a legindividuálisabb társadalom....., ezt határozzák meg a legerősebben sajátos történelmi fejlemények”.²¹

III.

Amikor 1945-ben a Szovjetunió felszabadította Magyarországot a totalitárius náci megszálló hatalom alól, helyébe – ha nem is azonnal – az ugyancsak totalitárius szovjet megszálló hatalmat állította. Max Weber fogalomhasználatával állíthatjuk, hogy ez az új rend „kikényszerített rend”²² volt, hiszen nem az ország szabad akaratán, hanem a „Jaltai hármast” elhatározásán alapult. S, hogy ez a rend totalitárius volt, Hannah Arendt fogalmi rendszerének ismeretében aligha lehet kétséges. Romsics Ignác ezt egyértelművé is tette, amikor a korabeli politikai élet korlátozott pluralizmusa, illetve a hatalmi ágak elválasztásának alkotmányos szabályozása mellett rámutatott arra, hogy „... mindez ... csak látszat volt. A valóságban minden hatalom ... egyetlen párt, az MDP, illetve az MDP vezetésének a kezében összpontosult, amely a parlament, a kormány és a helyi közigazgatás működését egyaránt meghatározta és ellenőrizte. Az ily módon kialakult kettős struktúrán belül az állami szervekre hárult a mindennapi ügyekkel való foglalkozás, a pártszervekre pedig ennek ellenőrzése és az irányvonal meghatározása. Az irányítás és végrehajtás ilyen összefonódása alapján ezt a rendszert pártállamnak, a döntéshozatal koncentrációja és az élet minden szférájába behatoló politikum miatt pedig totális államnak nevezzük”.²³ Más szerzők, így Gergely Jenő és Izsák Lajos a rákosi diktatúrát „rendőrállamnak” nevezik, egye-

²⁰ Hobsbawm: ua. 366.

²¹ Weber: Gazdaságtörténet. 475.

²² Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. KJK, Budapest 1987., 1992. 75.

²³ Romsics: Magyarország története. 336.

bekben pedig ugyancsak Hannah Arendt ismervei szerint írják le Rákosiék hatalmát.²⁴

„Az állam – az uralmi szervezet – kapcsán ugyanakkor ki kell emelni, hogy akkor és annyiban ... politikai szervezet, ha és amennyiben... folyamatosan fizikai kényszert alkalmaz, és fizikai kényszer alkalmazásával fenyeget. Az üzemként működő politikai intézményt – írja Max Weber – államnak nevezzük, ha és amennyiben ... a rend érvényre juttatásában eredményesen alkalmazza a legitim fizikai kényszer monopóliumát”. Majd így folytatja: „... politikai szervezetek esetében magától értetődő, hogy az erőszak nem az egyetlen, de még csak nem is a szokásos igazgatási eszköz. A vezetők inkább arra törekednek, hogy minden – egyáltalán lehetséges – eszközt igénybe vegyenek céljaik valóra váltásához. De az eszközökkel való fenyegetés – és adott esetben – az erőszak alkalmazása csakugyan jellegzetes eszköze a vezetésnek: mindenütt ez az ultima ratio, ha az egyéb eszközök csődöt mondanak”.²⁵ Kivéve a totalitárius államokat, ezekben éppen ellenkező a helyzet: a hatalom az egyetlen instrumentum a társadalom átalakításához, az erőszak és az azzal való fenyegetés (a félelem) pedig a hatalom jellegzetes eszköze. Hatalom-jog (jogi kényszer) avagy önkény-félelem. Hogy melyik, nyilvánvalóvá válik, ha az uralom Max Weber által megkülönböztetett, meghatározott típusait alapul véve vizsgáljuk meg a rákosi diktatúra hatalmi rendszerét, amely egyszerre volt bizonyos értelemben tradicionális és karizmatikus, legális azonban egyáltalán nem.

Tradicionális volt abban az értelemben, hogy „az úr (Rákosi) szabad önkénye folytán (volt) legitim”, mert „elsődlegesen azon alapult, hogy a kötelességszerű tiszteletből eredő engedelmség elvileg korlátlan... Amennyiben pedig az úr ... elveket követ, annyiban a materiális értelemben vett erkölcsi méltányosság, igazságosság, vagy utilitárius célszerűség elvei szerint jár el, de nem formális elvek szerint, mint a legális uralom esetében”. Az ilyen rendszerben egyébként azt, hogy miként gyakorolják a hatalmat „az szabja meg, hogy mi az, amit az úr ... megengedhet magának... anélkül, hogy az alattvalókat ellenállásra ösztönözzé...” A jogalkotás pedig „csak olyasmit tarthat szem előtt, aminek nyoma van a tradícióban”, lehetetlen „új jogot alkotni”, ugyanakkor „tág tere van a materiális értelemben vett önkénynek”.²⁶

A karizmatikus uralom típusa alapján pedig azért írható le a rákosi diktatúra, mert Rákosit „... példaképnek, s ezért „vezérnek” tekintették. A karizma akkor érvényes, ha valamiképpen ... beigazolódik, ennek következtében az alávetettek szabadon – csupán a megnyilatkozás iránti odaadásból a hős iránti tiszteletből, vagy a vezér iránti bizalomból – elismerik. ... ez az elismerés nem a legitimitás alapja, hanem ... azok kötelessége, akik elhivatottságuk és a karizma beigazolá-

²⁴ Gergely Jenő – Izsák Lajos: Magyar századok. A XX. század története. Pannonica Kiadó, Budapest 2000. 321–331.

²⁵ Weber: Gazdaság és társadalom. 78–79.

²⁶ ua. 233–234., 246

sa folytán fel vannak szólítva a karizmatikus képességek elismerésére”. Ami pedig a jogot illeti, ezekben az uralmakban: „Nincs szabályozás, nincsenek elvont jogi elvek és nincs azokat követő racionális jogalkalmazás, nincsenek hagyományokat szem előtt tartó jogi útmutatások ... Materiális értelemben azonban minden valódi karizmatikus uralomra érvényes...: „írva vagyon, de én mégis mondom néktek”. ... általában minden vezér új parancsokat hirdet, alkot, követel, mégpedig a karizma eredeti értelmében: kinyilatkoztatásra ... vagy konkrét formában kinyilvánított akaratra hivatkozva, amelyet a közösség, a párthoz tartozók közössége az eredete miatt elismer. Elismerése – pedig – kötelesség. Amennyiben a vezér útmutatása szembe kerül valaki másnak az ellentétes útmutatásával, amely szintén karizmatikus érvényességre tart igényt, annyiban olyan helyzet alakul ki, amelyben a vezérek viadalát ... csak mágikus eszközökkel lehet eldönteni, vagy azzal, ha a közösség (kötelességszerűen) elismeri az egyiket. Ebben a párharcban egyértelműen megoszlanak a szerepek: az egyik oldalon áll a jog és az igazság, a másikon pedig a büntetést érdemlő igazságtalanság. ... a karizmatikus uralom ... – mivel idegenek tőle a szabályok – jellegzetesen irracionális”.²⁷ A forradalmi diktatúra a „tradicionális legitimitást és a formális legalitást, tehát egyaránt ignorálja”.²⁸ Utilitárius célok, államhaszon lépnek a jog helyébe, a jog valójában nincs.

Az uralmi típusok alapján végzett vizsgálódás mellett egy másik – történeti és jogbölcseleti – megközelítés is ehhez a következtetéshez vezet, és ez a lényegesebb. „A két szélső – a nyugati és a keleti – modell közé eső régió – benne Magyarország – újonnan képződő „kelet-európai” feltételek közepette domináns, de hiányos, „nyugatias” szerkezetekkel lépte át az új kor küszöbét”.²⁹ Az a magyar politikai társadalom, amely „... a felvilágosodás és a francia forradalom hatása alatt az 1790–91.-i országgyűlésen és utána – Eckhart F. találó szavaival – „egyik kezében Montesquieu-t és Rousseau-t, a másikban pedig a Tripartitumot tartotta”³⁰ 1945 után a keleti modell uralma alá került. Idegen modell – Mezey Barna jogtörténész szavaival élve – „gyökértelen eszmények gyökereit ... a magyar talajba erőltette”.³¹ Egyszerre volt tehát idegen a modell és az eszme, amelynek jegyében ez a modell az egész magyar társadalom átalakításába kezdett.

A magyar demokrácia kialakulásának kezdetétől fogva válságjelenségekkel küszködött, s végül válságba jutott, ahogy ezt Bibó István írta. „Ez egyrészt a megszállás, másrészt a kommunista párttaktika válsága volt, mely utóbbi annak az alapelvnek a sérelmére volt visszavezethető, hogy demokratikus átalakulás nem létezik a társadalmi erőviszonyok radikális megváltozása nélkül, és semmi-

²⁷ ua. 248–250.

²⁸ ua. 273.

²⁹ Szűcs: Vázlat, 94.

³⁰ Mezey Barna: Batthyány Lajos jogi programja. Jogtörténeti Szemle. 2008/1. 22.

³¹ uo.

féle demokratikus szabályt nem szabad arra kihasználni engedni, hogy a társadalmi erőviszonyoknak a demokrácia érdekében történő változását fedezzük vele. De belejátszott ebbe a válságba az is, hogy a fasizmus és a reakció elleni harc rossz vágányon volt, továbbá a rendőrség – a túlkapások – és az internálások ügye, nem kevésbé pedig a szocializmus körüli zavar, hogy senki sem mutatta meg a közép- és kispolgári rétegek számára – tegyük hozzá senki számára sem – konkrét és az egyes embert érdeklő részleteiben a szocialista társadalomra való átmenet emberséges és elviselhető útját. Ugyanakkor a demokrácia értelmezése és a forradalom szükségessége körüli zavar is oka volt a válságnak”.³² Bibó a forradalom és a „megegyezős” angolszász politikai módszerrel szemben a „határolt és tervezett forradalom” mellett tette le a voksát. A politikai helyzet azonban polarizálódott, miként a világhelyzet is. A szovjetek szemszögéből nézve a népfront-politika kudarcot vallott, véget ért az angolokkal és amerikaiakkal való együttműködés korszaka, elkezdődött a hidegháború, az amerikai előnyomulás elleni „dinamikus védekezés kora”. 1947. szeptember 22. és 27. között Szklarska Porembán tartott titkos tanácskozáson megalakult a Kominform, amelynek fő célja „... az volt, hogy a legfontosabb kelet és nyugat-európai kommunista pártok vezetőit felsorakoztassa a Moszkvában elhatározott új politikai koncepció mögött. A szocializmushoz vezető, a nemzeti feltételeket figyelembe vevő sajátos utak elméletét – egészen 1956-ig – félretették. A kommunista pártok ezután olyan politikát kellett, hogy folytassanak, illetve folytattak, amelyek csak elszigetelhetők a lakosság többségétől és ennek következtében még jobban rá lettek utalva a diktatórikus hatalomra. A kommunista pártokat bolsevizálták. A párt „maga lett a permanens forradalom”, a forradalom pedig a párt jóvoltából átjárta a társadalmat. A Szovjetunió a proletárdiktatúráról vallott felfogásával együtt átadta ... iparosítási módszereit is. A párt diktatúrája ebben a perspektívában úgy jelenik meg, mint az a keret, amely elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a társadalom energiáit mozgósítani lehessen a termelőerők növelése és a modern ipari társadalom megteremtése érdekében. S mivel az 1944–45-ös földreform a kelet-európai falu problémáját csupán nemzeti és szociális vonatkozásban oldotta meg, nyitva maradt az a kérdés, hogy gazdaságilag milyen módszer szerint legyen megszervezve a mezőgazdaság”.³³ 1948-ban aztán eldőlt: a szovjet módszer szerint, azaz kényszerrel, erőszakkal.

Montesquieu még úgy tanította, hogy „hódítás esetén nem elegendő az, hogy a legyőzött nemzetnek meghagyják törvényeit. Talán szükségesebb ennél az, hogy meghagyják szokásait”.³⁴ A szovjet érdeke és gondolkodásmódja azonban szöges ellentétben állt ezzel. A keleti modellt juttatta uralomra Magyarországon,

³² Bibó István: Válogatott tanulmányok Második kötet. 1945-1952. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1986. 27., 45., 48., 55.

³³ Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. Magvető Kiadó, Budapest, 1972. 137., 138., 140., 189., 221., 101-102.

³⁴ Montesquieu: A törvények szelleméről I-II. kötet Akadémia Kiadó, Budapest 1962. 299.

így „a jakobinus örökséghez – a forradalmi szigorhoz és könyörtelenséghez, a centralizált cselekvésre irányuló forradalmi erőfeszítésekhez – egyszemélyi diktatúra – önkényuralom társult”.³⁵

Az „... ősi politikai-erkölcsi követelmény” viszont – írja Bibó – „a merő hatalom-koncentrációval szemben mindenkor a hatalomgyakorlás igazságos, emberséges és ésszerű közösségi célját állítja szembe”. S idézi – ennek alátámasztásául – Szent Ágoston klasszikus tételét, miszerint „... az állam célja a közjó, s hogy az igazságosságra tekintettel nem lévő államhatalom csak méreteiben különbözik a rablóbandától”.³⁶ A jog az ilyen hatalomban „az, amit a hatalmasok akarnak” és nem a „társadalmi megegyezés”, „az összesség akarata”. A jog célját tekintve „a rendet biztosítja”, nem pedig az „igazságosság érvényesítése”.³⁷ Hol is van tehát a jog legsajátosabb területe, hol vannak a határterületei, és hol van a jogon kívüliség szférája?

„A jogra – folytatja Bibó – jellemző, hogy egyidejűleg gyakorolja a legobjektívabb kényszert és valósítja meg a legobjektívabb szabadságot”. A jog tehát Janus arcú intézmény. „A jog kényszer”, s „a jog szabadság”. E két tétel magában véve nem ellentétes, ha tekintetbe vesszük, hogy egyik sem azonosságot jelent, hanem funkcionális összefüggést. „... A hatalmi parancsnál a szabadságelemekkel szemben a kényszerelemek vannak túlsúlyban, mert a kényszerítőképeség a kényszerforrás objektíválódása maga a hatalom, s a neki tulajdonított parancsok nagymértékben hatékony kényszert tudnak gyakorolni. ... Minden önkényuralomra jellemző ugyanakkor az is, hogy az engedetlenség következményei önkényesek és kiszámíthatatlanok”.³⁸ A jog sajátos értékmérője tehát a kényszer és a szabadság aránya. „A kényszer és szabadság helyes elosztásában kell látnunk azt az értéket, mely a kényszer és szabadság objektíválódását mozgatja és igazolja. A társadalmi kényszer helyes elosztását nevezzük rendnek (jogbiztonság), a társadalmi szabadság helyes elosztását igazságosságnak. A rend és az igazságosság eszméi tehát azok az értékek, amelyek a jog jellemző vonásaiban megnyilvánulnak, s a helyes jog abszolút értékmérői közé tartoznak. Ez a két eszme az objektíválódás jelenségének is határt szab: az objektív kényszer növekedése addig értékes, amíg a rend növekedésével jár, és nem megy az igazságosság rovására – az objektív szabadság növekedése addig értékes, amíg az igazságosság növekedésével jár, és nem megy a rend rovására”.³⁹ Az önkényuralom joga tehát nem helyes jog: a kényszer és szabadság elosztása aránytalan (kényszer uralkodik), a rend és az igazságosság szemben áll egymással (a rend az önkény rendje).

³⁵ Hobsbawm: A szélsőségek kora. 367–368.

³⁶ Bibó: Válogatott tanulmányok. Első kötet. 1935-1944. Magvető Kiadó, Budapest 1986. 294.

³⁷ ua. 274–275.

³⁸ ua. 66–67.

³⁹ ua. 112–113, 117–118.

A politikai szabadságra legnagyobb veszélyt jelentő büntetőjog – és adminisztratív eszköztár – esetében azonban nem állhatunk itt meg. Ugyancsak Bibó István a jog és az erkölcs kölcsönös érvényességének vizsgálata során a klasszikus természetjogi, illetve az azt meghaladó kritícista, relatív természetjogi elméletét követve idézi Horvát Barna büntetőjogtudóst, aki ez utóbbi elméletnek azt a tételét emeli ki, „... mely szerint nincs ugyan olyan örök érvényű természetjogi kódex, amelytől a jogszabályok érvényessége függ, de adva van a jog értékes fejlődésének hely, idő és kultúrkörök szerint változó, de nem kevésbé objektív érvényű értékmezője. Ez a relatív természetjog, ha egy statikus pillanatban nem is képes valamely jogszabály jogi érvényét érinteni, dinamikus szemléletben mint az erkölcsi közvéleménynek a jogra vonatkozó része állandóan szelektáló hatást gyakorol a vele ellentétes jogszabályokra”. Majd azzal folytatja okfejtését, hogy „... nem nyugtathat meg bennünket az sem, ha megállapítjuk, hogy az erkölcsstelen jogi aktusnak is van bizonyos határa, melyet túllépve a teljes erkölcsi abszurditás világába kerülnek, és érvényük, mint jogi érvény is megszűnik”.⁴⁰

A totalitárius – a náci, illetve bolsevista – hatalmi rendszerek abszurdításai aztán éles megvilágításba helyezték a jog és az erkölcs, „a törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog” problematikáját, „a büntetőhatalom korlátainak”, az „igazságtalan jog státuszának” kérdését. Kiss Anna phd. tudományos kutató érdeme, hogy a „Három perc büntetőeljárás, avagy Gustav Radbruch és Király Tibor gondolatai a büntetőhatalom korlátairól” című, Király Tibor egyetemi tanárnak, büntetőjogtudósnak szánt ünnepi köszöntőjében – melyet a rendelkezésemre bocsátott – exponálja ezeket a súlyos kérdéseket, illetve a két tudós ezekre adott válaszát. „Egy dolognak – emeli ki Radbruchnak a hitleri diktatúra hatására született gondolatait – mélyen a jogászok tudatába kell vésődnie: lehetnek törvények, amelyek oly mértékben igazságtalanok..., hogy tagadni kell érvényességüket, sőt jogi jellegüket is. A jognak tehát vannak olyan elvei, amelyek erősebbek minden írott jogszabálynál, úgy hogy az ezeknek ellentmondó törvény érvénytelen. Ezeket az elveket természetjognak vagy észjognak nevezik. Különkülön persze ezek némileg kétségesek, az évszázadok munkája azonban kidolgozta szilárd magjukat, s az emberi és polgári jogok ... nyilatkozataiban olyan messze ható megegyezés tárgyává váltak, hogy ma már csupán az eltökélt szkeptikusok kételkedhetnek létükben”.⁴¹

Az ötvenes évek – és az 1956 utáni megtorlások – abszurdításai pedig Király Tibort készítették arra, hogy – Radbruch szellemiségével összhangban – megfogalmazza: „... Amikor az állam maximális erősödésének politikai koncepciója volt az uralkodó, és az állam áthatolt a társadalom minden pórusán és behatolt minden sejtjébe, a büntetőjog alkalmazásával reagált az állam minden – a köz-

⁴⁰ Bibó: Válogatott tanulmányok. Első kötet. 1935–1944. 167–169.

⁴¹ Gustav Radbruch: Öt perc jogfilozófia. in: Mackó, M. – Szigeti, P.: Jog és jogállam. Állam és jogelméleti alapismeretek., RTF jegyzet, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. 120–122.

ponti tervekkel és ideológiával ellentétes – megmozdulására, nem egyszer fölőlegesen és szélsőségesen. A büntetőjog és alkalmazása töltötte be azt a reménytelen szerepet, hogy őre legyen a tervteljesítésnek, hogy biztosítsa a szocialista tudat kialakítását, az önkéntes munkafegyelem diadalra jutását. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy nem a társadalmi-gazdasági, hanem a büntetőjogi törvényeknek kellett vezérelniük a termelési folyamatokat és kialakítaniuk az emberek meggyőződését”.⁴² „... Az, hogy az állam, bármilyen állam önmagát, biztonságát, működését büntetőjogi eszközökkel is védi – ez már hozzátartozik a lényegéhez, természetéhez. De ami ezen túl van, hogy a társadalom intézményeinek és a polgárok, az individuumok oltalmát is vállalja, illetve ahogyan vállalja, ebben felfedezhetjük a jogtárgyak értékességének közös történeti, itt, e térségben európai kulturális hagyományokból származó elismerését”. „... A büntetőjog szférájának a kialakításában nem kis szerepe jut a kulturális-jogi hagyományokat és értékeket továbbépítő nemzetközi jogi forrásoknak. ... az állam önmagát diszkriminálná, az immár nemzetközi szintre emelt jogi-kulturális értékek tagadásával ...”.⁴³

„... A büntetőeljárás jog elméletének egyik – ilyen értéke – központi kérdése: mi a következménye annak, ha a bíróság – az állam – törvényt sértve járt el, melyik eljárás és milyen ítélet tekinthető törvénysértés vagy más ok miatt semmisnek? A semmisség ugyanis az eljárást és ítéletet jogon kívülé teszi, és a semmis ítéletben talán már nem is a büntetőhatalom gyakorlása ölt testet”. ... „... A köznyelv, ha a jog napfényre hozza az elítélt ártatlanságát, azt rehabilitálásnak fogja nevezni. A semmisség megállapítása a törvény erejénél fogva – ipso iure – azonban ennél több. Annak a megállapítása, hogy ami történt, az nem volt a jog gyakorlása, hanem a hatalom olyan tette, amely kívül esik a jogon. Nem volt az jogi értelemben vett büntetőhatalom gyakorlása, hanem a nyers erőé...”.⁴⁴

Ami tehát 1945–1956 között történt, az nem a jog, hanem a nyers erő tette volt. Magyarországon nem egyszerűen „joghalál” következett be, hanem az önkény uralkodott. A (helyes) jog nem szabott, nem szabhatott határt a mérhetetlen hatalomnak, az jogot nem, csupán önkényt teremtett. A humanizmus és a védelmét szolgálni hivatott jog elveszett a teremtő indulat sodrában, illetve a hatalmi önkényben.

Az Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozata – amelyet 1789-ben Párizsban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés fogadott el – már elismerte, hogy „minden politikai társulás célja az ember természetes és elévülhetetlen jogainak megőrzése, ezek a jogok a szabadság, a tulajdon, a biztonság stb., hogy minden ember természetes jogainak gyakorlása csak olyan korlátokba ütközhet, amelyek a társadalom más tagjainak biztosítják, hogy ugyanezekkel a jogokkal élhessenek, hogy

⁴² Király Tibor: A büntetőhatalom korlátai. Magyar Jog 1988/9. szám 736.

⁴³ ua. 738–739.

⁴⁴ ua. 740–742.

senkit sem lehet vád alá helyezni, letartóztatni, vagy fogságban tartani, csak a törvény által előírt módon, s meg kell büntetni azokat, akik önkényes intézkedéseket szorgalmaznak, hogy az ember és polgár jogainak biztosítása közhatalmat tesz szükségessé, amely mindenki javára áll fenn, nem pedig azoknak a magánérdekében, akikre rá van bízva, hogy nincsen alkotmánya egyetlen olyan társadalomnak sem, amelyben a jogoknak nincs biztosítékuk sem, melyben a hatalom megosztása nincs megszabva”.⁴⁵

150–160 évvel később Magyarországon „... a perek – az adminisztratív eljárások – nem a büntető perrendtartás – a törvény – szabályai szerint, hanem gyakran titkos utasítások szerint folytak. A jövőben – írta Molnár Erik 1956. június 26-án a Szabad Népből – a törvényesség megóvása érdekében el kell kerülni az elkövetett törvénysértéseket, nevezetesen, hogy politikai bűnperekben külön bíróságok ítélkezzenek, a vádlott beismerésére (tegyük hozzá, írja Király Tibor többnyire kényszervallatással elért beismerésre) alapítsák az ítéletet, hogy a vádlott a vádiratot ne láthassa vagy csak késve, a védelemre ne készülhessen fel, a védővel személyesen ne érintkezessen, hogy az eljárás olyan titkos legyen, hogy még a hozzátartozók se ismerjék a vádlott sorsát, hogy a bíróságot megfosszák a függetlenségétől”.⁴⁶

A totalitarizmusról, a tömegterrortól, és arról a hatalmi struktúráról, amely elejét veheti mindennek, így a hatalom megosztásáról, és a jog uralmáról ekkor még nem esett szó, miként az önkényes intézkedések szorgalmazóinak megbüntetéséről sem.

---

⁴⁵ Kajtár István: Egyetemes állam- és jogtörténet. Dialóg Campus, Budapest – Pécs 2005. 214–215.

⁴⁶ Király: A büntetőhatalom korlátai. 741.